

TOMOR OSMANI

VËZHGIME MBI DISA DUKURI NË VEPRËN E M. CAMAJT

Vepra e Martin Camajt fiton vlera në rrafshin gjuhësor në dy aspekte: e para, ndonëse autori ndodhej larg atdheut dhe shqipfolësve, me intuitën e sensin e tij gjuhësor, po e ndiente atë zhvillim që kishte pësuar e po pësonte gjuha shqipe, kryesisht në shek.XX, duke u përpjekur që edhe ai të lërë gjurmë; e dyta, një vepër e shkruar në një gegërishte letrare, larg skemave arkaike të së folmes krahinore, ku edhe sot kemi çfarë të marrim si në rrafshin leksikor, por edhe në atë gramatikor, pasi ai përdor një gjuhë të thjeshtë, të pasur, të zgjedhur, një gjuhë tepër plastike e të rrjedhshme. Shkrimtari dhe poeti pëlqeu, kur ka qenë e mundur, të përdorë më shumë trajtat e përbashkëta të shqipes se ato dialektore dhe nëndialektore, si në drejtshkrim, fonetikë dhe në sistemet e tjera të gjuhës¹.

M.Camaj, kryesisht, është udhëhequr në gjuhën që ka përdorur, prej veprave të autorëve të vjetër, dukuri që vihet re gjithandej në krijimtarinë e tij, por nuk mund të përjashtohet edhe ndikimi i letërsisë së kohës, mbështetur në standardin e sotëm. Me interes janë konsideratat që ka pasur autori për gjuhën letrare. Në letrën që i dërgonte nga Beogradi publicistit dhe kritikut Krist Maloki, në tetor të vitit 1953, i shkruante: *“Përsa i përket gjuhës dhe formës më duket e drejtë me shfrytëzue shkrimtarët e kaluëm, pse pa traditë nuk mund të krijohen vepra të mëdha.”* Ai, ndonëse jetonte e punonte në Gjermani, ka ndjekur përfundimet e Kongresit të Drejtshkrimit të Gjuhës Shqipe të vitit 1972, por nuk ka pranuar bazën dialektore dhe disa zgjidhje të tij. Camaj gjithnjë ka theksuar se nuk ishte kundër njësimit apo normalizimit të gjuhës shqipe, por ishte kundër *“mënyrës jo kompetente, siç asht normalizue gjuha jonë.”*²

Në një letër dërguar editorit Gjon Sinishta, ai e ngre përsëri këtë problem, duke sqaruar se *gjuha e njësuar do të caktohet nga specialistët dhe jo nga politikanët*³. Miqtë e tij e kanë pohuar një fakt të tillë, duke

¹ Tomor Osmani, *Tradita dhe e sotmja në vështrimin gjuhësor*, 3, Shkodër, 2009, f. 244.

² Bashkim Kuçuku, *Nga letrat e Martin Camajt*, SF, 3-4, 2008, f.190.

³ M. Camaj, *Letër dërguar Gjon Sinishtës*, dt. 20.9.1990, ”Hylli i Dritës”, 1996, nr.1-2, f.73.

tërhequr vëmendjen e lexuesit se ai “nuk shkroi në gjuhën letrare kombëtare... të vitit 1972, por ishte dashamir i bashkimit të gjuhës shqipe dhe këto i mbështeste te Budi dhe Bogdani dhe shumë shkrimtarë të tjerë të Mesjetës.”⁴ Për botuesin dhe mikun e Martin Camajt, Gjekë Gjonlekaj, “Martin Camaj është poeti, shkrimtari dhe gjuhëtari më apolitik i të gjithë kohërave...kishte një alergji të madhe për komentet politike.”⁵

Ndonëse gegërishtja është dëmtuar rëndë nga mosfunksionimi dhe pasuria e saj, mbeti e fshehur në “arkiv”, sot ajo kërkon të dalë nga ajo strofkë e mbyllur 50-vjeçare. Prof. dr. Ardian Marashi shkruan: “Gegërishtja munda t’i konservojë ndër mote fjalët e veta të pathëna dhe tash ajo ndodhet e hapur para nesh, si një minierë dikur eksploruar cep më cep, por e dëmtuar rëndë nga mosfunksionimi i gjatë; fjalët e çmueshme janë gjithmonë po aty të fshehura nën një tis të hollë ose ndër shtresa pluhuri të patundshme.”⁶

* * *

Një dukuri në rrafshin leksikor është se vepra e tij ka një leksik shumë të pasur, që është pasion i autorit. Ajo karakterizohej nga krijimi i fjalëve të reja, që u përkasin tipave të ndryshëm fjalëformues, por dhe përdorimi i një fjalori të trashëguar; gjallërimi i disa fjalëve krahinorë, që, duke u studiuar me kompetencë shkencore, mund të përfshihen në leksikun aktiv të gjuhës së sotme shqipe. Camaj, në letrën që i dërgonte K.Malokit në tetorin e vitit 1953, i shkruante: “Kam përdorë dhe fjalë (në veprën letrare, T. O.) që s’gjinden ndër fjalorë, por të cilat përdoren në Dukagjin, a thue asht mirë me i spjegue si në poemën ase me i lanë që lexuesi t’i kuptojë simbas kontekstit.” Siç dëshmojnë miqtë e tij, ai ndiente dhembje të madhe kur një fjalë e gjuhës shqipe zhdukej dhe zëvendësohej me një fjalë të huaj, gjoja moderne. Për këtë ai pohonte: “Kur vdes një fjalë në gjuhën shqipe, vdes diçka në trupin tim”⁷. Camaj e çoi në një stad më të lartë gegërishten. Madje, sipas studiuesit Behar Gjoka, me veprat e tij në prozë, poezi apo studime, e ngriti ligjërimin e shqipes në nivel

⁴ Gjekë Gjonlekaj, *Disa kujtime për Martin Camaj*, “Drita”, Prizren, qershor, 2010, f. 14.

⁵ Po ai, po aty, f. 14.

⁶ Ardian Marashi, *Përftesa poetike të gegënishtes*, në “Martin Camaj-tradita dhe bashkëkohësia”, Shkodër, 1994, f. 61.

⁷ Gj. Gjolekaj, art. i cit. f. 14.

bashkëkohor me ligjërimin letrar përendimor⁸. Nuk po ndalemi në veçoritë leksikore të veprës, pasi është objekt i një kumtese tjetër.

* * *

Vepra karakterizohet edhe nga disa risi, qofshin drejtshkrimore, qofshin gramatikore. Ai “*ka sjellë variacione jo të vogla drejtshkrimore brenda variantit gegë*”¹¹⁹, por disa prej tyre janë elemente që duhet të merren në konsideratë. Camaj ka qenë i ndërgjegjshëm për çdo risi që ka përdorur në vepër, duke dashur që të jetë sa më afër shqipfolësit dhe sa më i komunikueshëm me të. Për këtë, veprën në rrafshin gjuhësor duhet ta vlerësojmë për evoluimin që ka pësuar. Nuk mund të themi me bindje të pakundërshtueshme se ai ka qenë gjithnjë koherent, pasi, ndonëse në raste të rralla, ka luhatje. Le të shohim disa dukuri:

1. ***Hundorësia dhe kuantiteti i zanoreve.*** M. Camaj në Gramatikën e vitit 1984 pranon hundorësinë dhe kuantitetin e zanoreve për gegërishten. Ai në këtë vepër nuk është marrë me trajtimin teorik të çështjeve gjuhësore, por me përshkrimin e tyre në një tekst mësimor për të huajt.

Theksin e mprehtë Camaj e përdor, në shumicën e rasteve, në ato fjalë që mund të krijojnë homonimi, si: *dhé, ajrí, morí, pá etj., por edhe: imtësí, thiní, disí etj.* E ka kufizuar shumë përdorimin e tij, duke u përqendruar, kryesisht, në fjalët që theksohen në rrokjen e fundit. Gjithashtu, kjo dukuri vihet re më shumë në poezi, si efekt i leximit të rrokjes.

Të njëjtën gjë mund ta themi edhe për theksin hundor, që tek Camaj ka një përdorim të kufizuar. Kështu ai erdhi gjithnjë e më shumë duke e përsosur gjuhën e tij. Kjo bëri që në botimet e dekadave të fundit, kryesisht në publicistikë, por edhe në krijimet letrare në prozë, të ecë edhe më tej, duke mos e përdorur theksin hundor, gjë që është një tregues i një hapi që po bënte Camaj drejt standardizimit. Kështu folja **jam** në vetën e tretë përdoret në tri variante: 1. **âshtë**, patjetër ndikim i autorëve të vjetër, anshtë: *Sot âshtë marrë një gjak* (Gedichte f.32), *Tha i urti : Çdonjeni âshtë një ngjyrë*, Gedichte, 19 f.105), *E me ua gjetë fillin nuk âshtë e lehtë* (Palimpsest f. 8), 2. **ashtë**: *Ashtë i yni* (Karpa, 8), *Ashtë pa krahë – rrëfen nusja*, (Karpa, 205) dhe jo rrallë trajta 3. **asht**, siç e përdor sot gegërishtja, *Asht koha e korrijeve* (Pendlat..., f. 178, *S’asht imi, me të*

⁸ B. Gjoka, *Martin Camaj i ndëshkuar gjuhësisht*, gazeta “Tema”, Tiranë, 10 janar 2010, f. 15.

⁹ Rexhep Ismajli, *Rreth shqipes standarde, kodeve të tjera dhe kontestimeve*, në “Shqipja standarde dhe shoqëria shqiptare sot”, Tiranë, 2003, f. 67.

vërtetë s'asht pjellë ime (Rrathët, f. 12). Në romanin “Rrathët” (1978) Camaj nuk e përdor në asnjë rast theksin hundor. E njëjta dukuri vërehet edhe te vepra tjetër në prozë “Karpa”, ndërsa në veprat në poezi kjo dukuri në mjaft raste ka gjetur përdorim. “Me këto veçori, shkruan prof. dr. Kolec Topalli, ai dha një shembull të qartë sesi mund të shkruhet gegërishtja pa theksa e shenja të tjera, duke kapërcyer kështu një vështirësi të ndjeshme të drejtshkrimit të saj¹⁰

2. **Shkrimi i zanores ë.** Një problem i shkrimit të shqipes dhe i drejtshkrimit të saj është përdorimi i zanores *ë* që ka evoluar gjatë historisë së gjuhës sonë, duke pasur lëvizje në pozicione të ndryshme dhe duke u dalluar në shkrimet e tyre autorët jugorë nga ata veriorë. Është me shumë interes qëndrimi i Camajt për këtë problem, pasi në mjaft raste i largohet ligjëritit dialektor dhe shkrimtarëve veriorë të gjysmës së dytë të shekullit XIX, duke e përpunuar gjuhën e tij në nivelet e kërkuara. Autori, pasi njihnte mirë autorët e vjetër, është ndikuar nga gjuha e tyre, por edhe nga Komisia Letrare Shqipe në Shkodër (1916-1918). Kjo ka sjellë që sot shumë trajta të jenë e pranueshme për të gjithë. Kjo ngjet edhe me shkrimin e zanores *ë*.

Këtu nuk do të analizojmë të gjitha rastet e përdorimit të saj në veprën e Camajt, por theksojmë se atë e ndeshim jo vetëm në pozicion fundor, por edhe në trup të fjalës, kur është paratheksore ose pastheksore, si: *pëllëmbë, kambë, udhëtar, nëpunës, bukë, fëmijë* etj. Një dukuri, që vihet re sot, është se shqiptimi i saj po reduktohet ndjeshëm, ndoshta në të gjithë hapësirën shqipfolëse, megjithatë, edhe kur përdorimi i kësaj zanoreje nuk përlligjej ose është mbështetëse, ky shkrimtar e përdor dendur në veprën e tij, si: *kombëtar, miqësi, dërrasë* etj.

Camaj përdor zanoren *ë* fundore edhe në emrat e gjinisë mashkullore, rrjedhojë e një zgjatimi kompensator të zanores së theksuar, pranuar edhe nga KLSH në Shkodër, si: *lumë, kalë, djalë, gjumë* (por gjalm, Pendlat... 178 etj.), si dhe në emrat e gjinisë asnjësore: *ballë, ujë, djathë* etj. Kohët e fundit ka mendime që edhe kjo kategori emrash të gjinisë mashkullore duhet të shkruhet pa *ë*-në fundore, pasi kjo thyen ndarjen dihotemike femërore-mashkullore. Sugjerohet që kjo zanore fundore të mos shkruhet, ashtu siç është vepruar edhe me emra të tjerë mashkullorë që shkruhen pa *ë*, si: *mall* etj.¹¹

¹⁰ Kolec Topalli, *Vepra e Martin Camajt në aspektin gjuhësor*, në “Martin Camaj, tradita dhe bashkëkohësia, Shkodër, 1994, f. 89.

¹¹ E. Hysa, *Probleme të shkrimit të –ë-së*, SF, 2002, nr. 3-4, f. 79

3. *Dygjinisia*. Është një dukuri e vjetër, që sot vepron në një grup emrash jofrymorë të gjinisë mashkullore, të cilët marrin në numrin shumës prapashtesën *-a* dhe *-ra* dhe të emrave të gjinisë asnjane po në numrin shumës me prapashtesën *-ra*. Kjo dukuri duhet kërkuar në prirjen e përgjithshme të shqipes për të zhdukur “vijën e kufirit” midis gjinive tek emrat e jofrymorëve, sidomos në këtë numër¹². Por kjo ndodh edhe në gjuhë të tjera, si: në rusisht, bullgarisht, maqedonisht, gjermanisht, pasi është shtrirë tek të gjithë emrat në numrin shumës, ku dallimi midis gjinive të ndryshme është zhdukur¹³. Është kthyer në normë edhe në standardin e sotëm. Duke ndjekur këtë dukuri, edhe te vepra e M. Camajt vërehet në gjithë krijimtarinë e tij, ndikim patjetër i gegërishtes. Kështu, të gjithë emrat e gjinisë mashkullore apo asnjane që marrin në shumës prapashtesat që përmendëm më sipër, e duan përcaktorin mbiemër, përemër apo numëror të gjinisë femërore, si: *viseve të ndryshme, mure të thata, fluturime të nalta, kushte të sotme, këto vargje, vendet e mija, reagime të tilla, ujna të ndryshme*. Te vepra e Camajt ndeshim përdorimin e dygjinisë edhe në emrat që e bëjnë shumësin me prapashtesën *-a*, ndonëse nuk është konsekuent, si: *petka të reja* (Buzuku e përdor si edhe emër asnjane *petëk-u-të*), *hapa të lehta* etj. Nën ndikimin e disa autorëve të traditës, ai e shtrin dygjinisinë, ndonëse rrallë, edhe në numrin njëjës, si: *Dhe të tërhiqet dikush në redaksi... ishte nder e madhe në atë kohë...* (Rrathët, f. 58).

4. *Shumësi i emrave* Nuk do të merremi me të gjitha format e shumësit që përdor Camaj, por do të ndalemi në dy raste: në shumësin e emrave të gjinisë mashkullore që marrim prapashtesat *ë/a*: dhe në shumësin me *-j*:

Shumësi i emrave të gjinisë mashkullore që marrim prapashtesat ë/a.

Dihet, se *ë*-ja fundore, siç është theksuar, karakterizohet nga shumëvlerësia e saj që shërben edhe për dalluar njëjësën nga shumësi. Duke e parë këtë dukuri te vepra e Camajt, kur dihet se në shumicën e të folmeve veriore përdoret prapashtesa *-a*, kemi të bëjmë me një qëndrim tjetër të autorit tonë. Edhe në këtë rast Camaj udhëhiqet nga prirja e përgjithshme, duke iu larguar formave dialektore, ndonëse nuk është gjithnjë i prerë. Varianti me *-a* është mjaft i rrallë. Kështu përdor prapashtesën *ë*, në emrat që dalin me fundoret *ist, ent, or* etj. ...*hymjes së traktorëve* (Rrathët 217),... *referuen aktivistët dhe informatorët* (Rrathët 218), *për agronomë të papunë* (Rrathët 226), ...*dhambët m'i kanë nxjerrë*

¹² Sh. Demiraj, *Gramatika historike*, Tiranë, 1986, f. 206.

¹³ Po ai, po aty, f. 206, shën. 90.

ka mot, ...dentistët, kronistëve tanë (Karpa 12), *zhgarkohet aq artistë* 12 , por edhe : *studentat e mij* (Polim 24), *masën e instrumentave* (Pendlat.. 18)

Shumësi me prapashtesën –j. Duke qenë një autor gegë, ai patjetër do të përfaqësojë atë zonë prej së cilës rrjedh. Ne e dimë se standardi i sotëm nuk e pranon një shumës të tillë, as si dysi drejtshkrimore, por veçon vetëm fjalët *kufij* dhe *kalamaj*. Të gjithë këta emra që në numrin njëjës mbarojnë me zanore të theksuar ose me togun *ua/ue*, në veprën e Camajt, pa përjashtim, marrin prapashtesën –j: *mullij, patkoj, barij shkambij, ullij, lumej, tinguj, gjij*. U ndala te ky shumës, pasi sot ka mjaft objeksione për prapashtesën –nj, që rrezatimi i saj po vjen gjithnjë e ngushtohet. Këtë dukuri Camaj e ka shtrirë edhe në të tjera kategori leksiko-gramatikore, jo në trajtën e shumësit, por të njëjësit, si: *rrajë* (por si rast i izoluar edhe *rranjë*), *brijë, zojë* etj. Sot ka anomali për këtë shumës dhe për këtë janë botuar disa shkrime, duke theksuar se prirja, me sa duket, shkon drejt mënjanimi të prapashtesës *nj* dhe përgjithësimi të *j-së*. Kjo do t'i lehtësonte formimet e rënduara të shumësive të shqipes¹⁴. Pra realiteti i sotëm gjuhësor kërkon që shumësi i emrave të këtij tipi të paraqitet me –j dhe jo me –nj (*gjarpij, ftoj, ullij, të mëdhej*), duke bërë kështu një zgjidhje në sistem në kategorinë e shumësit të shqipes¹⁵ etj.

5.Haplologjia. Një dukuri e cila vërehet në veprën e M.Camajt, është përdorimi i haplologjisë, që lidhet me dinamizmin e theksit e ka si rrjedhojë rrëgjimin e rënien e tingujve dhe të rrokjeve të patheksuara në përbërjen e fjalëve, kur ka dy rrokje të njëjta ose të ngjashme¹⁶. Është një dukuri e vërejtur prej kohësh në gjuhët natyrore, kryesisht e gjuhës së folur, por që vepron edhe sot. Ajo është një shfaqje e ekonomisë gjuhësore, që nuk pengon komunikimin, përkundrazi, ajo “*shmang kakofoninë që krijon shqiptimi i dy rrokjeve me përbërje të njëjtë fonetike*”¹⁷.

Në veprën e Camajt e kemi ndeshur haplologjinë në rënien e alomorfit –je në emrat që dalin me –je të patheksuar në rasat gjinore-dhanore dhe

¹⁴ Ethem Lika, *Për dysorët morfologjikë dhe format jogramatikore*, “Gjuha jonë”, 2002, nr. 3-4, f. 84.

¹⁵ Enver Hysa, *Rreth prirjeve në formimin e shumësit të disa emrave*, në Seminarin ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare, Prishtinë, 2002, 20/1, f. 302; Shih edhe .T.Osmeni, *Për një përputhje të shumësit të emrave, në veçanti të raportit nj/j drejtshkrim-drejtshqiptim në standardin e sotëm*, në përmbledhjen e autorit “Tradita dhe e sotmja në vështrimin gjuhësor, 2, Shkodër, 2007, f. 259-264.

¹⁶ Kolec Topalli, *Shpjegime fjalësh me anë të haplologjisë*, SF,1988, 2, f. 153.

¹⁷ Po ai, po aty, f. 161.

rrjedhore numër njëjës, trajta e pashquar, por që kjo dukuri sot në këtë rast nuk është përligjur nga Rregullat e drejtshkrimit të shqipes dhe përdorimi i një forme të tillë konsiderohet i gabuar si: *shfrim të një mendje të sëmurë* (Rrathët, 221), *i kësaj mendje* (Karpa, 22), *Shpërthente një vigëm dhimbje* (Rrathët, f.11), *Me sy lutje* (Rrathët, f.20), *pa farë ndërlihdje* (Rrathët, f.217).

6. Njëjtësimi formal i gjinore dhe i dhanore së shquar me gjinoren dhe dhanoren e pashquar në numrin shumës

Camaj është gjithnjë në kërkim. Po marrim një dukuri me karakter drejtshkrimor-morfologjik. Dihet se mbaresat e numrit shumës të emrave në rasën gjinore dhe dhanore në trajtën e shquar janë rrafshuar, duke krijuar një homonimi formash me të pashquarën, kur më parë ato dalloheshin përmes mbaresës -t. Duke qëmtuar veprën konstatojmë se ai e ka pranuar një risi të tillë, por nuk është gjithnjë i prerë. Kështu, po i referohemi përsëri romanit “Rrathët”. Vëmë re se në pjesën e parë “*Rrathë uji*” ndeshim edhe përdorimin e këtyre dy rasave me mbaresën -t në trajtën e shquar shumës që paraqitet në raport të zhdrejtë me përdorimin pa mbaresë në 1:9, si: *Gjithashtu dhe trolli dhe muret e dhomave tjera nuk dukeshin...* (Rrathët 11)...*prej viseve të ndryshme të vendit.* (Rrathët, 11)...*gjendjen e mendimtarëve të krahut* (Rrathët, 44)...*mendimin e punëtorëve* (Rrathët 45) etj., ndërsa në pjesën e tretë”. *Rrathë gjaku*” i ka unifikuar këto dy rasa, duke mos përdorur mbaresën -t, si: *tue brohoritë rrugave të katundit* (Rrathët 217), *kapeshin brijave të Ripës* (Rrathët 218) ...*prej rrezeve të para të diellit* (Rrathët 221.) Kjo na lejon të mendojmë se këtë roman nuk e ka shkruar me vazhdimësi, por me ndërprejeje, kur gjuha e shkrimtarit ishte në evoluim të vazhdueshëm. Ndërsa në krijimet e tjera, autori nuk e përdor këtë mbaresë. Raste tepër, tepër të izoluara të përdorimit në këto dy rasa me mbaresën -t mund t’i ndeshim edhe në vepra të tjera, si: ...*prej punëve të parëve mij* (Gedichte 106), *qielli i vorruem prej kohëve të prehta* (Me pendlat...100) etj.

* * *

Martin Camaj është një shkrimtar bashkëkohor dhe modern. Si gjuhëtar dhe studiues, me veprën e tij, parë në rrafshin gjuhësor, bëri një hap përpara në përvijimin e gegërishtes letrare. Duke ndjekur politikën dhe praktikën gjuhësore që zbatohej në Shqipëri, ai e përsosi gegërishten, e paraqiti një dialekt me aftësi të veçanta komunikuese, me një leksik dhe

strukturë gramatikore shumë të pasur¹⁸. Vepra e tij tregon se ndryshimet në mes të dy dialekteve të shqipes nuk janë të thella dhe të pakapërcyeshme. Në këtë vështrim Camaj është një model gjuhësor i padiskutueshëm jo vetëm për gegërishten, por edhe për shqipen e sotme, gjë që vepra e tij kërkon studime të thelluara në këtë fushë. Për mendimin tim, nuk mund të flasësh për standardin gjuhësor, pa njohur krimtarinë e tij letrare dhe studimore të autorit.

Vepra të autorit të shfrytëzuara:

- *Rrathët*, München, 1978
- *Me pendlat e korbit të bardhë*, Klagenfurt, 1978
- *Karpa*, Roma, 1987
- *Gedichte*, München, 1991
- *Palimpsest*, Munich-New York, 1991.

¹⁸ Shih edhe: Tefë Topalli, *Teksti dhe konteksti gjuhësor në veprën letrare të Martin Camajt*, Gjuha dhe shkrimtari, Shkodër, 2001, f. 107.